

Bél Mátyás: De Versionibus Bibliorum Hungaricis

Historiae linguae Hungaricae libros duos, genesin et exodum edere parat, utque eruditi patriae viri, et qui id ad se pertinere existimabunt, symbola sua conferre velint, obnixè rogat – kezdte Bél Mátyás 1713-ban felhívását, a lipcsei *Deutsche Acta Eruditorum oder Geschichte der Gelehrten* című tudományos folyóirat hasábjain.¹ A cikk ismereti a tudós elképzelését, aki a magyar nyelv történetét két kötetben szeretne volna megjelentetni. Tervei szerint a magyar bibliafordítások története az első könyv X. fejezete lett volna. Miért kerülhet a Biblia fordításait feldolgozó fejezet egy első-sorban nyelvészettel foglalkozó műbe? Feltehetően azért, mert a XVI. században a nyelvtudomány fejlődését két, Európa történelmét meghatározó eseménycsoport befolyásolta. Az egyik az új földrajzi felfedezések sora volt, amely magával hozta az addig ismeretlen népcsoportok és nyelvek megismerését, a másik az anyanyelvűséget előtérbe helyező reformáció.² Ez utóbbi sarkallta a tudósokat a Biblia mind pontosabb és pontosabb fordítására. A fordítás pedig – a pontos szavak és kifejezések megtalálása – nem csupán a nyelv tudásán, hanem az idegen kultúrának, a másik nép történelmének, irodalmának ismeretén is múlt. A bibliafordítások története tehát egyet jelentett a műveltség történetével. A nyelvek története pedig, ahogyan azt G. W. Leibniz is megírta egyik e témával foglalkozó, s Bél Mátyás által is ismert tanulmányában, a népek eredetének pontosabb feltérképezését segítette.³ A kéziratot elsőként V. Kovács Sándor ismertette részletesen 1984-ben, majd a Sylvester Jánossal foglalkozó részt Bartók István 2009-ben.⁴

I. A kézirat

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kézirat első lapjának tetején a következő cím olvasható: *Sectio secunda / De versionibus Bibliorum Hungaricis*.⁵ Arra, hogy a címben miért „második rész” szerepel, az eddig feltárt források nem szolgálnak magyarázattal. Azt tudjuk, hogy Bél a kétkötetes művel kapcsolatos tervét 1714-ben már módosította.⁶ A pozsonyi Evangélikus Líceumban őrzött

¹ A XVII. évfolyam 420–434. oldalán jelent meg, különlenyomatban ugyanebben az évben Berlinben is kiadatta Bél Mátyás a felhívást. Magyarul (Déri Balázs fordításában) Bél Mátyás születésének 300. évfordulóján, 1984-ben jelent meg. TARNAI, 1984. 35–44. Szövegkiadását és a szövegváltozatok bemutatását ld. KOMLÓSSY, 2008. 5–14.

² HEGEDŰS, 1966. 16–19.

³ LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm: *Brevis designatio meditationum de Originibus Gentium*. In: *Miscellanea Berolinensia ad incrementum Scientiarum*, 1. (1710). 1–16. ? BÉL Mátyás: *De peregrinitate linguae Hungaricae*, In: *Miscellanea Berolinensia ad incrementum Scientiarum*, 15. (1734). 198–226.

⁴ V. KOVÁCS, 1984. 353–354.; BARTÓK, 2009. 43–53.

⁵ SZELESTEI N., 1984. 70. Litt. VII. b. 1.

⁶ KOMLÓSSY, 2008. 6–8.

kéziratai között található ugyanis egy címlapterv, amely a legtöbb ponton megegyezik az egy évvel korábbi, nyomtatott változattal, ám ebben már nem szerepel a bibliafordítások története.⁷ A rákövetkező években feltehetően teljesen feladta terve megvalósításának eredeti elképzelését. Erre utal az is, hogy az *Ósi hun-szkíta írás* című tanulmányát, amelyet eredetileg a kétkötetes mű egyik fejezeteként kívánt közreadni, 1718-ban kinyomtatatta Lipcsében.⁸ Feltételezhetjük, hogy a bibliafordításokról szóló, ránk maradt kézirat egy önálló mű része lett volna, ám egyelőre nem tudjuk, hogy annak első része mit tartalmazott volna. Maga a 28 lapos mű két részből áll, az első a legkorábbi bibliafordítással foglalkozik: *Membrum I. / De prima omnium versione Hungarica*, összesen tíz cikkre van osztva, majd a 16. lapon kezdődik a második rész: *Membrum II. / De Versionibus Bibliorum, quae Karolii aetatem antegressae sunt*. A szöveg e fejezet közben, a hetedik cikkben, mondat közepén szakad meg. Egyelőre nem lehet tudni, hogy a további részek, amelyek feltehetően Károlyi Gáspár és az őt követők bibliafordításaival foglalkoztak, hol lappangnak. A szövegnek eddig ez az egyetlen, nem autográf változata ismert, amelyben három helyen, a 7., a 16. és a 17. lapján láthatók Bél Mátyás saját kezű bejegyzései. Az első egy Hieronymustól származó idézet: „Mindehhez érdemes megjegyeznünk, amit Jeromos a Krisztus születése utáni 404. év kapcsán írt: *A hunok, állítja, megtanulják a Zsoltárokat, a hideg Szkítiát a hit melegével fűtik fel.*” A második szintén egy idézet, amelyet a pálosok évkönyveiben talált, s amely Báthori László bibliafordítási munkájáról, remeteségben töltött éveiről szól. Bél Mátyás ugyanis úgy vélte, hogy az a magyar nyelvű Biblia, amelyre Káldi György fordításának elején utal („*látta az írott Magyar Bibliának nagyobb részét, melly két száz esztendő előtt fordítottott*”), „feltehetőleg az a fordítás volt, amelyet a Remete barátok évkönyvei említenek meg: *Abban az időben, 1456 körül, a nagy szentség hírében álló Báthori László barát [...] az egész Bibliát, számos szent történetével együtt latinból magyarra fordította*”.¹⁰ A szöveghez tartozó lábjegyzet, amely megadja az évkönyvek pontos bibliográfiai leírását, s megjegyezt tesz a cím különösségére, szintén a szerző keze írása. A harmadik betoldás szintén egy sűrűn kihúzott, 11 soros rész helyére került: Sylvester János *Újszövetségének* ismertetése kapcsán Bél Mátyás saját maga jegyezte fel a margóra azt a verset, amelyet a magyar bibliafordító írt ajánlásul bécsi barátja és munkatársa, Wolfgang Lazius Bécsről szóló monográfiájához.¹¹ E néhány utólagos betoldás elsősorban a téma érdekesebbé tételét, az olvasó figyelmének ébren tartását szolgálhatta.

A kézirat datálatlan, keletkezési idejének meghatározásához egyetlen támpontot a források vizsgálata jelenthet. A legfrissebb mű, amelyre a szerző egy ‘d’ betűvel jelölt lábjegyzetben hivatkozik a kézirat 3. lapján, az Jacob le Long *Bibliotheca*

⁷ TÓTH, 2006. 38 és 41.

⁸ *De vetere litteratura Hunno-Scythica*. Lipcse, 1718.

⁹ *Szent Biblia*. Ford. KÁLDI György. Bécs, 1626, RMNY 1352. Az idézet az *Oktató intéz* 4. számozatlan lapján található.

¹⁰ *Fragmen Panis Corvi Proto-Eremitici, seu Reliquiae Annalium Eremiti-Coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitatum S. Pauli Primi Eremitae etc.* Ed. et praef. Andreas EGGERER. Bécs, 1663, 220, RMK III. 2195.

¹¹ LAZIUS, Wolfgang: *Vienna Austriae: rerum Viennensium commentarii*. Bazel, 1546, 4a, App. III. 1740.

Sacrájának 1720. évi, lipcsei kiadása.¹² Tehát csak annyit állapíthatunk meg, hogy a kézirat e dátum után keletkezett.

II. A források

A bibliafordításról szóló tanulmány-töredék bevezetője, épp úgy, ahogyan az 1713-as könyvtervezet, vagy az *Ösi hun-szkíta írás* című mű, az európai szakirodalmat mutatja be. Kritikával illeti Christian Kortholt (1633–1694) protestáns teológus traktátusát, amely a Szentírás különböző kiadásait ismerteti;¹³ Töppelt Lőrinc Erdély történetét bemutató könyvét, melynek állításait Bél egyéb műveiben is többször elítéli;¹⁴ és le Longnak a datálás kapcsán már említett, Szentírással foglalkozó könyvét.¹⁵ A szerző joggal rója fel az idézett művek íróinak, hogy nem mélyedtek el alaposan a témában, mielőtt könyveik megírásához fogtak. A náluk található kevés és téves adat ellenében Bél mind magyar, mind külhoni szerzők műveiből merít érveket ahhoz, hogy a világ elé tárja: már a Szkítiában élő hun őseink is ismerték a Biblia szövegét, s azt már az apostolok korában lefordították nyelvünkre. Először is magában a Szentírásban talált bizonyítékot e tényre. *Szent Pál apostol kolosszeiekhez írt leveléből* a következő részt emelte ki: „Itt már nincs görög vagy zsidó, körülmetélt vagy körülmetéletlen, barbár vagy szittyá, szolga vagy szabad, hanem Krisztus minden, mindenben.”¹⁶ Az *Apostolok cselekedeteiből* pedig azt a részt idézi, amelyben a Szentlélek eljövetelekor mindenki a saját nyelvén értette, amit magyaráztak az apostolok. Ebben az esetben a pártusokat azonosítja a szkítákkal vagy szittyákkal, tehát végső soron a magyarok őseivel.¹⁷ A bizonyítékokat aztán Küroszi Theodorétosz, Hieronymus, Priszkosz rétor szavaival is megerősíti, ez utóbbit Carolus Cantoclarus fordításában is idézi.¹⁸ A Biblia szavát alátámasztandó szerepel a műben Otrókoci Fóris Ferenc *Origines Hungaricae* című, Bél Mátyás által igen sokszor forrásként használt könyvéből az az idézet, mely bizonyítja, hogy a hunok s a velük egy népek tekintett avarok a bizánci követek szerint is keresztények voltak.¹⁹ A szerző lábjegyzeteiből arra következtethetünk, hogy a Theodorétosztól és Priscos rhetortól származó idézeteket is Otrókoci könyvéből vette át. Későbbi korokat idéz Antonio Bonfinivel²⁰ és

¹² „Bibliothecae Sacrae Parte II. Cap. XII. Sect. VI. pag. 373. edit. Lipsiensis A[nno] 1709. An in nova illa et auctiore editione, quam typographus Parisiensis Rouland parare in Novis Literariis Lipsiensibus Anni 1720 No 5. scribit[ur] plenior Biblioru[m] Hungaricoru[m] sit futura mentio, tempus docebit.”

¹³ KORTHOLT, Christian: *De variis Scripturae editionibus tractatus theologico-historico-philologicus*. Kiel, 1686.

¹⁴ TÖPPELT Lőrinc: *Origines et occasus Transsylvanorum*. Leiden, 1667, RMK III. 2391.

¹⁵ Iacobus LE LONG: *Bibliotheca Sacra*. Lipcse, 1709.

¹⁶ Kol. 3, 11.

¹⁷ „Hogyan hallja hát őket mindegyikünk a saját anyanyelvén? Mi pártusok, médek [...], krétaiak és arabok: halljuk, hogy a mi nyelvünkön hirdetik Isten nagy tetteit.” ApCsel. 2. 8–10. Vö. bővebb összefüggéseiben: SZÖRÉNYI, 1993.

¹⁸ CANTOCLARUS, Carolus: *Excerpta de legationibus*. Párizs, 1609, 123.

¹⁹ OTROKOCSI FÓRIS FERENC: *Origines Hungaricae*. I. Franeker, 1693, 193–194, RMK III. 3797.

²⁰ BONFINIS ANTONIUS DE: *Rerum Ungaricarum decades*. I. Ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ. Lipcse, Teubner, 1936 (BSMRAe). 192, ss. 211–212 és 193, s. 235.

Inchofer Menyhérttel,²¹ amikor arról emlékezik meg, hogy Nagy Károly személyesen térítette keresztény hitre azokat az avarokat, akik még a szkítiai hitben éltek. Az első fejezet lezárásaként, a 10. cikkben három forrásra hivatkozva nyomozza a szerző: mi lehet annak oka, hogy Géza fejedelemtől egészen a XVI. század közepéig nem jelent meg magyar nyelvű Biblia. Az első magyar nyelvű idézet Károlyi Gáspártól származik, aki a Vizsolyi Biblia előszavában legfőképp a tanítókat és fejedelmeket okolja, hogy anyanyelvünkön eddig nem jelent meg a Szentírás.²² Bél a hanaui Biblia Szenci Molnár-féle bevezetőjéből is azt a részt emeli ki, amely nehezményezi, hogy más népekkel ellentétben csak nálunk kényszerültek még az ő korában is a prédikátorok a latin textus használatára.²³ Az eredeti, magyar szöveg közlése után a szerző mindkét esetben latinra fordította az idézett szövegeket. Hasonlóan járt el Káldi György *Oktató intéséből* idézett szöveggel kapcsolatban is.²⁴ Az abban foglaltakkal nem száll vitába, inkább – amint arról már fentebb említést tettünk – kísérletet tesz arra, hogy a szövegben említett régi bibliafordítást azonosítsa, ha az azóta feltárt források ezt nem támasztják is alá.²⁵

A második rész, amelynek címe a Károlyi-féle bibliafordítások előzményeit igéri bemutatni, Sylvester János *Újtestamentumával* foglalkozik. A szerzőről, amint azt már röviden említettük, adatokat Wolfgang Lazius *De migratione gentium* című művében talált, s ismerte azt a verset is, amelyet Lazius Bécsről szóló könyvének ajánlásaként írt a magyar bibliafordító.²⁶ A további öt pontban Bél Mátyás teljes egészében közli Sylvester bevezetőjét, részekre bontva és magyarázva azt. Fontosnak tartja kiemelni, hogy Sylvester János senkit nem nevez meg, akinek fordítását forrásként használta volna. Tömören leírja Nádasdy Tamás életútját, méltatja érdemeit, s mivel a Sopron vármegyei Csepreg az ő birtoka volt, úgy véli, hogy ott nyomtatták e magyar nyelvű Újszövetséget. Bár a bevezető végén szerepel Újsziget latin elnevezése (Datum Neanesi, Anno Salutis 1541. Johannes Sylvester), ezt Bél Mátyás nem tudta beazonosítani. Így kerülhetett sor arra, hogy később Sopron vármegye leírásában Csepregnél szerepeltesse Sylvestert a szerző, ám ott nem foglalkozik vele olyan terjedelemben, mint e kéziratban maradt műben. Az ok érthető: ez esetben a magyar bibliafordításokat kívánta részletesen bemutatni, ott azonban csak egy város kapcsán emlékezik meg a Szentírás magyar nyelvű változatáról.²⁷ A hetedik, csonkán maradt fejezetben Bél leírja, hogy az általa ismertetett bevezetőn, annak teológiai hátterén tisztán érezhető Melanchton hatása, majd áttér magának a kötetnek a leírására: a negyedréti könyv se nem túl durva, se nem túl elegáns lapokból áll, német betűtípussal nyomtatták. Végül pedig megjegyzi, hogy Sylvester dialektusa meglehetősen régies, nagyon különbözik az akkori magyartól, ám stílusa kifejező. A befejezetlenül maradt mondat minden bizonnyal Sylvester hexameterére utal, s annak latin fordítására, amellyel a máso-

²¹ INCHOFER Menyhért: *Annales Ecclesiastici regni Hungariae*. Tom. I., Vol. II. Roma, 1644. 34.

²² Biblia. Ford. KÁROLYI Gáspár. Vizsoly, 1590, RMNY 635.

²³ *Szent Biblia*. Kiad. SZENCI MOLNÁR Albert. Hanau, 1608. (RMNY 971). Az idézet a *Dedikálás* 5., számozatlan lapján található.

²⁴ Vö. 9. lj.

²⁵ P. VÁSÁRHELYI, 2006. 155.

²⁶ Dán Róbert 250 évvel később fedezte fel azokat a Sylvesterről szóló részleteket, amelyeket Bél Mátyás e kéziratban leír. DÁN, 1969. 454–455.

²⁷ BÉL, 2006. 140–147.

ló már nem készült el. Ezt erősíti az a tény is, hogy a Sopron vármegye leírásában található, Sylvesterrel foglalkozó szöveg is *Az magyar népnek, ki ezt olvassa* című verssel, s annak Marth Mátyás-féle latin fordításával zárul.

III. A magyar nyelvű Újszövetség-kiadás kérdése

A magyar nyelvű Újszövetségekről szóló tanulmány kapcsán elkerülhetetlen, hogy röviden áttekintsük, Bod Pétertől napjainkig miként próbálták összekapcsolni a tudósok az egyes kiadásokat Bél Mátyás nevével. Mind a mai napig nem ismerünk olyan magyar nyelvű *Újszövetséget*, amelyben közreműködőként szerepelne a tudós neve. Ránk maradt könyvjegyzékei is kevés fogódzót adnak e témában. Ezek közül az első 1711-ben keletkezett, Besztercebányán. Ebben a jegyzékben egyetlen magyar nyelvű bibliakiadás szerepel: ez a Tótfalusi Kis Miklós-féle *Újtestamentum* 1687-es edíciója.²⁸ A másodikban egyáltalán nem szerepelnek teológiai művek, ami igen meglepő, tekintettel arra, hogy Bél Mátyás lelkipásztorként dolgozott Pozsonyban. A jegyzék közlétevéje, Tóth Gergely több feltételezést fogalmazott meg ezzel kapcsolatban.²⁹

Sólyom Jenő 1956-ban jelentette meg igen sok részletre kiterjedő összefoglalását a témáról.³⁰ Cikkében ismerteti az első adatot a Bél-féle kiadásról. Ez Torkos Józsefnek abban az előszavában szerepel, amely apjának 1736-os *Újszövetség*-kiadását vezeti be. Eszerint Bél Mátyás 1717-ben, Lipcsében adta ki „Károli fordítását a Görög Textus szerint”.³¹ A tanulmány ismerteti Serpilius Vilmos Sámuel temetési beszédét, amely arról szól, hogy „átnézte” és „a kálvinizmusoktól megtisztította” a Károlyi-féle szöveget, figyelembe véve a héber forrásokat és javítva a központozáson is. Bod Péter e témában sokat idézett mondatai azonban, aki Torkos előszava alapján Köleséri Sámuelhez kötötte Bél Mátyást, csak közreműködésről, nem kiadásról szólnak, számos esetben még téves adatokat is közölnek, ráadásul nehezen hihető, hogy a református Köleséri az evangélikus lelkészt azzal bízta volna meg, hogy a közösen kiadandó bibliájukból kigyomlálja a kálvinizmusokat.³² A 18. században még egy *Újszövetség* előszava említi meg a Bél-féle kiadást, ez Bárány György 1754-es, laubani kiadása. A szerző itt azt írja, hogy „Bél Mátyás Uram, némely helyeket megjobbítván 1727. eszt. Lipsiában az *Újtestamentomot* kibocsátotta”. Míg Sólyom Jenő egyszerű nyomdahibának tartja az évszámot, addig Szelestei Nagy László azt feltételezi, hogy kétféle kiadása létezik a Bél-féle *Újtestamentumnak*, az egyik jó minőségű, hibáktól mentes, a másik pedig egy ennél sokkal gyengébb színvonalú nyomtatvány. A kiadás dátumául 1726/1727-et valószínűsíti.³³ Az Evangélikus Hittudományi Egyetem Könyvtárának e kötettel kapcsolatos leírása ezzel szemben a következőképpen szól: „Még ugyanebben az évben kinyomtatták újra, ez az ún. II. variáns, amelyben sok sajtó-

²⁸ „Nouum Testamentum Hungaricum Amstel(odami) 1687 rthl. 1 grl. 10.” (RMK I. 1359). MONOK 1992. 184–192.

²⁹ TÓTH 2006. XIX–XXII. és 85–126.

³⁰ SÓLYOM 1956. 74–86.

³¹ *A mi Urunk Jézus Krisztusnak új Testamentoma*. Ford. TORKOS András. Wittenberg, 1736.

³² *A szent Bibliának históriája*. Szeben, 1748. 175. *Historia Hungarorum ecclesiastica*. II. Leiden, 1890. 427. OLÁH 2009. 364–368.

³³ SZELESTEI N. 1993. 119–134.

hiba és nyelvjárási változtatás található. További azonosításra vár, hogy az EOK példánya az I. vagy a II. variánsba tartozik-e, ugyanis a cikkekben közölt adatok szerint az EOK-példányában mind az I, mind a II. variáns jellegzetességeiből találunk példákat.³⁴ Csepregi Zoltán – fenntartva, hogy az 1727-es kiadás Bél személyéhez kapcsolható – megállapította és bizonyította, hogy a korábban idézett Torkos-féle előszó arra az 1709-es, cseh nyelvű *Bibliára* utal, amelynek szövegén – többek között – Bél Mátyás is dolgozott.³⁵ A meglehetősen ellentmondásos és kevés forrás, s az ezeken alapuló elméletek után lássuk, milyen utalásokat találunk e témára vonatkozóan Bél leveleiben s mit tudhatunk egyéb szövegkiadásairól?

Szövegkiadásait – eltekintve a hitvita műfajától – mindig előszóval vezette be. Sőt, tudjuk jól, írt előszót olyan esetekben is, amikor erre felkérték, s nem maga adta ki a kötetet. Példaként elegendő Pavel Doležal közismert cseh nyelvtankönyvére (1746), vagy – témánkhoz jobban kapcsolódóan – az 1724-ben Lipcsében megjelent, latin nyelvű *Újtestamentum*ra utalnunk. Maga a latin szöveg Sebastiano Castellione kiadása, ehhez Bél a tanuló ifjúságnak szóló *Paraenesist* írt bevezetőül. A kötet Samuel Benjamin Walther nyomdájában készült. Ugyanebben a nyomdában jelent meg a rákövetkező évben Kempis Tamás *De imitatione Christi* című műve, szintén a Castellione-féle verzióban, Bél szövegkiadásában. Szerzőnk leveleinek vaskos kötetét forgatva igen szembetűnő, hogy milyen nagy gondot fordított könyveinek terjesztésére, s ez nemcsak olyan nagy vállalkozására igaz, mint *Notitiája*, hanem olyan rövid tanulmányára is, mint a *De vetere litteratura Hunno-Scythica*, amelyről annak megjelenése után még tizenöt évvel is levelezett. Szlovák nyelven 1722-ben kiadott és nagy vihart kavart *Újszövetségével* kapcsolatban az első levelet 1711. május 6-án írta August Hermann Franckének,³⁶ ugyanebben a témában az utolsót pedig Bahil Györgytől kapta 1749. február 4-én,³⁷ ez természetesen már a második kiadással kapcsolatos. Levelezésében nyomon tudjuk követni a kötet elkészültét, egyeztetését Krmann Dániellel, s részletesen megismerhetjük azt is, a kiadással kapcsolatban mivel vádolták Bél Mátyást. Más leveleiben is foglalkozik bibliakiadásokkal: leginkább azok küldésével és eladásával. Így 1720. augusztus 9-én azt írja Haynóczi Dánielnek, hogy: „Sed Biblia Hungarica nulla amplius prostant.”³⁸ Több tudományos cikk fordításával ellentétben, ebben a mondatban nem arról van szó, hogy Bél Mátyás saját kiadású bibliája fogyott volna el, hanem egyszerűen arról, hogy: „Nincs több magyar biblia.” Emiatt nem is tudta Haynóczi kérését kielégíteni. Azt, hogy levelével együtt milyen bibliakiadásokat küldött aztán utóbb, szeptember végén mégis, pontosan nem tudjuk, az biztos, hogy 6 nagyobbat, 11 kisebbet és 5 *Újtestamentumot* is, összesen 26 forint 6 fillér értékben.³⁹ Három olyan, 1727 januárja és októbere között kelt levele is található azonban a gyűjteményben, amely saját kiadásra utal. Az első 1727. január 22-én írta Haynóczi Dánielnek, s ebben a következőket olvashatjuk: „Praeterea, Noui Testamenti exemplar Hungarici quomodocunque

³⁴ <http://corvina.lutheran.hu:8080/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=long-long&recnum=20146>

³⁵ CSEPREGI 2009. 176.

³⁶ TARNAI, 1993. 24. 9. sz. levél.

³⁷ Uo., 547. 905. sz. levél.

³⁸ Uo., 78. 118. sz. levél.

³⁹ Uo., 79–80. 120. sz. levél.

emendatum a me, Tibi mitto, ut idem commendes Hungariae iuventuti. Est eorum adparatus aliquis apud nos, si eo indigueritis, floren. 1. veniens.”⁴⁰ Az idézet szerint tehát olyan magyar nyelvű Újszövetséget jelentetett meg, amelynek szövegén javított is. Márciusra elfogytak a példányai, mert 7-én már azt írta, szintén a soproni evangélikus gimnázium tanárának, hogy a kötetek elfogytak, várni kell az újabbak megérkezésére: „Exempla Novi Testamenti Hungarici nulla mihi amplius sunt. quae si advenerint, mittam ad Te quaedam.”⁴¹ Az utolsó megjegyzése e tárgyban egy Krmann Dánielnek szóló, október 16-án kelt levél utóírata: „Nisi iam ante editionem meam Novi Testamenti Hungarici misi, en eam bonus accipe, et auctorem tace, nam ita, ob hostes, oportet.”⁴² Szelestei N. László a jegyzeteiben, Sólyom Jenőre hivatkozva csak kérdést fűz a mondathoz: „Lehetséges, hogy az 1727. évi kiadás mégis létezett?”⁴³ Megjegyzését a szerzőség titokban tartásáról úgy értelmezhetjük, hogy a szlovák bibliakiadás rossz fogadtatása miatt nem akarta magát – öt év elteltével – ismét ellenséges támadásoknak kitenni. Végül pedig Dobai Székely Sámuel 1732. július 9-én kelt levelében is szó esik a magyar nyelvű bibliáról: „Esett értessemre, hogy valamely új Bibliák jöttek volna most Magyar Nyelven ki, vagy egy Exemplart ha méltóztatnék küldeni Kegyelmed és az árát is meg írja, Augustusban Köszönettel meg Küldeném az árát, úgy Arndnak Paradicsom kertecskejét, és Kempis Tamást is Deákul, az Janus Pannoniussal együtt.”⁴⁴

A kiadásról szóló források és párhuzamok rövid áttekintése után érdemes egy pillantást vetni Bél már említett szlovák bibliakiadására.⁴⁵ A kétlapos előszót Krmann Dániel írta, ezt követi egy két fő részre osztott, részenként tíz és tizenöt pontba szedett latin nyelvű tanulmány, melynek a végén a szerző Młownjk Božich névvel jelöli magát. A tanulmány forrásai közül több megegyezik azzal, amelyik a magyar bibliafordításokról szól, többek között Hieronymustól és Theodorétosztól is ugyanazokat az idézeteket közli. Ez utóbbi esetében azonban nem az eredeti görög, hanem annak latin nyelvű változatát olvashatjuk. A második, hosszabb rész elsősorban a Biblia olvasásának fontosságáról, hagyományáról kívánja meggyőzni, illetve tájékoztatni az olvasót.

A korabeli források és levelek áttekintése után érdemes még magáról a Bélnek tulajdonított *Újszövetség*-kiadásról néhány szót szólni. Alaposan, lapról lapra nem hasonlítottuk össze az 1687-es Tótfalusi-féle kiadvánnyal.⁴⁶ Azzal a feltételezéssel élünk, hogy – ismerve a szerző alapos filológiai munkamódszerét – a szembe-tűnő hibákat azonnal javította volna, s az egyes fejezeteket bevezető szövegeket módosította volna, ha maga ad ki szöveget. Ezzel szemben meg kell állapítani,

⁴⁰ Uo., 168. 312. sz. levél.

⁴¹ Uo., 172. 318. sz. levél.

⁴² Uo., 186. 341. sz. levél.

⁴³ Ugyanebben az évben megjelent tanulmányában Szelestei N. László határozottan állást foglal amellett, hogy Bél Mátyás 1727-ben jelentetett meg Újtestamentumot. Vö. 33. jegyzet.

⁴⁴ TARNAI, 1993. 267. 456. sz. levél.

⁴⁵ *Biblia Sacra / Bibli Swatá*, 1722. Az Egyetemi Könyvtárban található, Aa 1913-as jelzetű biblia bőrkötésére vaknyomással a következőt nyomták rá: M A 1722. Az első tábla belső oldalán a következő olvasható: Trenchiny interea ad Bibliothecam deposuit Dan. Dubr. Anno 1727 14 Octobr.

⁴⁶ Csak két kiadást tekintettünk át. Az egyik az OSZK-ban található 323.883-as jelzetű, a másik az Evangélikus Hittudományi Egyetem Könyvtárának R. 1.507-es jelzetű példánya.

hogy a fejezeteket bevezető összefoglalók szóról szóra, még központosításában is megegyeznek Tótfalusi kiadásával. A legegyszerűbb példa arra, hogy mi a változás a két *Újszövetség* között, a következővel érzékeltethető. Az első, számozatlan lap verzójának alján a Tótfalusi-féle kiadásban a következő olvasható: „A’ jegyek, mellyekkel mutattnak a’ Sz.írásbeli helyek ímezek renddel † ‡ № * ha hol ez ötnél több kívántatik, ezek megelől hezdetnek.” Az 1727-re datált kiadásban a következő áll: „A’ jegyek, mellyekkel mutattnak a’ Szentírásbeli helyek ímezek renddel: † ‡ № ☆ Y ha hol ez ötnél több kívántatik, ezek megelől hezdetnek.” Ha végignézzük a különbségeket, akkor a következőket állapíthatjuk meg: az 1687-es kiadásban tehát Sz.írásbeli, az 1727-esben Szentírásbeli szerepel. Az 1727-esben valóban öt lábjegyzetjel szerepel, míg a másikban csak négy, s ennek ellenére a szöveg ötről beszél. Mindkettőben hibásan áll a „kezdetnek” szó első betűje. Javításról tehát ez esetben nem beszélhetünk, talán inkább a romlás az, amit megfigyelhetünk. A szedéstükör különbsége miatt az 1727-es kiadás több lapból áll. A karakterkészletben egyetlen különbséget fedezhetünk fel: a normál betűtípussal szedett *sz* betű Tótfalusinál külön karakter, míg az 1727-esben két karakterből áll össze. A dőlt szedések esetén azonban ez is megegyezik a német betűtípussal: **ß**. Magában a szentírási szövegben is történtek változtatások az 1687-es kiadáshoz képest. Erre Solyom Jenő hívta fel a figyelmet, utalva arra, hogy a predestináció tanától való „megtisztítás” az, amit e részleteknél megfigyelhetünk.⁴⁷ Fekete Csaba tanulmánya azonban megkérdőjelezi, hogy ezek a példák elégségesek lehetnek a fenti rétel bizonyítására.⁴⁸ Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a Bél egyéb műveit jellemző tudatos kiadói, filológiai munkának a neki tulajdonított *Újszövetség*ben nem találjuk nyomát.

Oláh Róbert *Újtestamentumok ifjabb Köleséri Sámuel hagyatékában* című közleményében úgy véli, hogy a fentiekben is – részben – megválaszolatlanul maradt kérdésekre megoldást adhatna Bél Mátyásnak a magyar nyelvű bibliakiadásokkal foglalkozó, latin nyelvű, Bécsben őrzött tanulmánya.⁴⁹ A traktátus töredéke az alábbiakban olvasható, de ez a Bél-féle kiadás meghatározásában nem segíti a kutatókat. A fentiek fényében azonban feltételezhetjük, hogy a szerző az 1727-ben kiadott, magyar nyelvű *Újszövetség* bevezetésül szánhatta e szöveget. A szlovák nyelvű bibliakiadás után őt ért támadások hatására azonban úgy döntött, hogy névtelenül jelenteti meg a magyar verziót, az eredetileg ennek bevezetőjéül szánt szöveget pedig félbehagyta. A neki tulajdonított *Újtestamentum*-kiadás és annak forrása alapján úgy véljük, további kutatást igényelne, hogy nem más, a kiadás helyét és idejét meg nem jelölő kiadványokról lehet-e szó, melyeket Bél jelentetett meg? E kutatás azonban arra az egyetlen biztos megjegyzésre alapulhatna, miszerint a szöveg központosításában jelentős különbségeket lehet megfigyelni a korábbi kiadáshoz képest.

A latin szöveg kiadásánál a Lymbus szerkesztési elveit vettük figyelembe. A kéziratban vonallal aláhúzott részeket dőlt betűvel, a kétszer aláhúzottakat verzállal szedtük. A magyar és görög szöveget betűhíven írtuk át, s mindvégig törekedtünk arra, hogy a szerzőre jellemző központosítást megtartsuk. A rövidítéseket a könnyebb

⁴⁷ SÓLYOM, 1956. 82. Szent Pál rómaiakhoz írt leveléből az 1. fejezet 16., a 9. fejezet 16. és Szent Péter első leveléből a 2. fejezet 8. részt emelte ki.

⁴⁸ FEKETE, 1990, 211–213.

⁴⁹ OLÁH, 2009. 367.

olvashatóság kedvéért szögletes zárójelben oldottuk fel. Ez alól kivételt képeznek a bibliai könyvek rövidítései, amelyeket napjainkig ugyanazon a módon használunk, valamint a c. vagy cap. – caput és lib. – liber rövidítések. Bél Mátyás betűvel jelölt lábjegyzeteket fűzött a szövegéhez, ezeket megtartottuk.

Forrás

Sectio secunda De versionibus Bibliorum Hungaricis

MEMBRUM I.

De prima omnium versione Hungarica

§ 1.

Excussis, quae ad illustrandum institutum pertinere videbantur, ad gentis nostrae versiones progrediamur visuri, quam primum tempestate, quibus incitamentis, quibus[ue] uti adminiculis, interpretes nostri Scripturas S[acras] in vernaculam transferre tentaverint. Et hic quidem erubescendu[m] apud eos scriptores silentium de versionibus Hungaricis reperio, qui hanc sibi historiae literariae partem sumserunt pertractandam. Certe Christianus Kortholtus,^a Theologus summus, solius Carolinae Káldianae[ue] versionis editionumque iteratarum meminit, *Hungaricam*, inquit, *Sacri Codicis versionem* ex ipsis fontibus primum adornavit Caspar Carolus; qua[m] recognovit postea Albertus Mólnár Szencziensis Hungarus. Ex vulgata vero Latina textum biblicum Hungarice reddidit Jesuita Georgius Káld[us] Tyrnaviensis Hungarus. Prior versio recognita, Hanoviae prodiit MDIIX, posterior Viennae, anno MDXXVI.⁵⁰ Ista Kortholtus, sed si pace tanti viri dicere liceat, quod res est, recte minus: praeterquam enim quod Caspar Carolus (Caroli scribendu[m] erat) haud quidem primus Hungaricorum Bibliorum interpres fuit; versionem profecto suam non ex fontibus ipsis, sed Iunii atque Tremellii versione latina adornavit.⁵¹ id quod suo loco verbis Károli docebim[us].

§ 2.

Nihil vero miror accuratissimum Kortholdu[m], laudem primae versionis Hungaricae, Carolio tribuentem, cum facile sit in alienigenarum rebus, maxime literariis, percensendis aberrare, si non sit cuius fidem tuto sequaris. Hinc ille *Kortholtus* in admonitione ad Lectorem tractatui praemissa: Unum Te, Christiane Lector! volo rogatum amplius: ne scilicet iniquum Te praebeas censorem, si quando, ubi de versionibus Bibliorum vulgarib[us] ago, non semper acu rem tetigi, secquis enim adeo esset lynceus, ut in argumento tam vario, et ubi aliena saepius fide oportet niti, nihil ipsum fugeret? Illud admirationis habet plurimum, quod Laurentius Toppeltinus,^b et natione Transylvanus, et hungarice optime

⁵⁰ KORTHOLT: 373. Vö. 13. lj.

⁵¹ TREMELLIUS, Immanuel–IUNIUS, Franciscus: *Testamenti veteris Biblia Sacra, Testamentum novum*. Frankfurt, 1579.

^a Tractatu Theologico-Historico de variis Scripturae S[acrae] editionibus, cap. XXXI. § 2. p. 373.

^b de Origine et Occasu Transylvaniae, cap. VIII. p. 70.

gnarus, primam Bibliorum in Hungaricum idioma versionem Alberto Molnar transcribere nihil dubitavit. *Hungaris, inquit, Alberti Molnar memoria immortalis esto et sancta, qui et politoris linguae publicus auctor, et sacri codicis primus traductor erat.*⁵² Sanctam Hungaris esse oportere Alberti Molnar memoriam, nemo civis bonus negaverit unquam.

Enimvero:

*Dignum laude virum Musa vetat mori.*⁵³

Sed memoria haec ei, non quod primus Sacri Codicis fuerit traductor, sed quod alias de re literaria Hungarorum bene meritus extitit, debet omnino cumprimis, quia dum viveret, durior fortuna in Hungaria eruditorum iniqua aestimatrice, usum esse constat. Graviter de eo *Cl[arissimus] Franciscus Pariz Pápai.*^c *Ipse Albertus Molnar, de republica literaria inter Hungaros, si quis alius, bene meritus eo, quod ad publice in Ecclesia docendum, et concionandum a natura non esset factus, sub gloriosissimo alias et generoso ac magno Principe Gabriele Bethlenio, vix panem sibi ac familiae lucrari potuit, ac post infinitos labores, quos patriae causa pertulit, et libros, quibus in publicum editis, gentem suam beavit, imo ornavit, mortuus est pauperrimus,*⁵⁴ videsis plures ea praefatione adversus gentis nostrae ingratum animum, querelas. Ceterum virum optimu[m] et meliore fortuna longe dignissimum, non interpretem primum Biblioru[m] Hungaricoru[m], sed primum fuisse, qui versionem Carolii emendavit, infra dicemus, ubi Carolii interpretationis iteratas saepius editiones cum cura recensebim[us], id quod haud sane ignoravisset Toppeltinus, si, quemadmodu[m] decuit hominem eruditum, Hannoviensem Bibliorum Editionem saltem a limine salutasset.

§ 3.

Iacobus le Long,^d cum Biblia memorat[us] Hungarica, cautius is quidem agit, neque enim temere, seu Carolium, seu Molnarum, primum inter Hungaros Bibliorum facit interpretem; in enarrandis tamen editionibus minus accuratus est. *Biblia, inquit, Hungarica, ex versione Casparis Caroli in 4. Hannoveriae, Levini Hulzii 1608. In 8 Oppenheimii 1612. 8. Herbornae 1686. Eadem secunda cura in lucem edita ab Alberto Molnar fol. Francofurti 1608.*⁵⁵ Mendose fere omnia. Enim vero, prima Casparis

⁵² TÖPPELT: 70. Vö. 14. lj.

⁵³ Q. HORATIUS FLACCUS: *Carmina*. Lib. IV. Carm. VIII. v. 28.

⁵⁴ PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Lőcse, 1708, RMK I. 1746. Az idézet az *Ad lectorem* 3. számozatlan lapján található.

⁵⁵ A 373. és 374. oldalon valójában ez a szöveg olvasható: Biblia Veteris Testamenti Hungarice ex versione Stephani Szanti qui obiit 1612. Sotuel. Biblia Hungarica juxta Latinam editionem Vulgatam ex versione Georgii Kaldi S.J. fol. Coloniae et Viennae Austriae 1626. Eadem ex versione Casparis Caroli 4. Hanoviae, Levini Hulzii 1608. In 8. Oppenheimii 1612. 8. Herbornae 1686. Eadem secunda cura in lucem edita ab Alberto Molnar, fol. Fcofurti 1608. Psalmi Hungarice, 12. Herbornae 1607. Amstelodami 1650. Novum Testamentum ex versione Casparis Caroli, 12. Ibidem, Ioan Altal 1646. Vö. 15. lj.

^c in praefatione Dictionarii Leutschoviae A[nno] MDCCVIII. impressi

^d Bibliothecae Sacrae Parte II. Cap. XII. Sect. VI. pag. 373. edit. Lipsiensis A[nno] 1709. An in nova illa et auctiore editione, quam typographus Parisiensis Rouland parare in Novis Literariis Lipsiensibus Anni 1720 No 5. scribit[ur] plenior Biblioru[m] Hungaricoru[m] sit futura mentio, tempus docebit.

Caroli versio, non Hannoviae, sed Visolini, neque in forma, quam quadripartitam vocant; sed in folio, atque id quidem anno MDXC prodiit. Quid vero isthic Levini Hulzii nomen? Nempe Molnari illam editionem quae anno MDCVIII Hannoviae lucem adspexit, quamque Johannes Halbejus, typis suis exscripsit, Levini Hulzii haeredes, non autem *Levinus* ipse *Hulzius*, sumtu suo procuraverunt. Sic enim habet editionis illius indicium: Hanoviában, nyomtattatott Halbejus János által, Leuinius Hulsius őrkösinek költségevel. Id est: Hanoviae impressum, per Johanem Halbejum, Leuini Hulzii haeredum sumptu. Verum hanc aberrationem, ex linguae ortam esse ignoratione, nemo non videt, qua factum est, ut intelligere nequiret Hulsiani mentionem, auctor alioquin doctissimus; cui tamen mederi potuisset, si nuncupatoriam Alberti Molnar epistolam, Hungarice juxta et Latine, ad Mauritium, Landgravium Hassiae, exaratam, consuluisse: ut adeo pronum sit suspicari non vidisse le Longium, quas nominavit, Bibliorum Hungaricorum editiones: alioquin non est dubium, quin accuratiorem, pleniorumque earum indicem, fuisset exhibiturus. An vero Francofurti, Anno 1608, atq[ue] id quidem folii integri forma, accurante denuo Molnaro, Biblia Hungarica prodierint, merito ambiguo: cum palam sit alteram, quae a Molnaro procurata est, editionem, isto anno Oppenheimii, non vero Francofurti, neq[ue] id in forma folii, sed octipartita, excusam esse. Idem et de Herbonensi anni 1686 editione sentio quippe quam, juxta mecum ignorant, viri harum rerum longe curiosissimi. Et supervacua profecto editio isthaec, ea tempestate fuisset, siquidem anno proximo 1685. Amstelodami, editio omnium prodierat accuratissima. Reliqua, quae Cl[arissimus] le Long[ius] habet, iam non moro, quia recurret alibi de iis.

§ 4.

Haec fere sunt, quae de primo Bibliorum Hungaricorum interprete, apud harum rerum Scriptores reperias: ut alii quidem Carolio, Molnaro alii, hanc quanta quanta est, gloriam deferre nihil dubitent. At enim vero, altius repetenda est prima Bibliorum Hungaricorum translatio, neque recentiora haec nomina in partem tantae laudis temere vocanda. Priscis ergo jam tum temporibus, et que aetatem attigerunt Apostolicam ad Scythas, Hungaroru[m] Majores praeconiu[m] verbi divini pertigisse, sacrae literae innuunt. Quorum enim illa Scythici nominis mentio pertinet, quam Apostolus Paulus, scripta ad Colossenses Epistolam^e facit cum de Sanctorum communitate, quae est in Christo, inquit: ὅπου οὐκ ἔνι Ἑλλην καὶ Ἰουδαῖος, περιτομή καὶ ἀκροβυστία, βάρβαρος, Σκύθης, δοῦλος, ἐλεύθερος, ἀλλὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσιν Χριστός.⁵⁶ Ubi non est Graecus aut Iudaeus, circumcisio aut praeputium, Barbarus, Scythia, servus, liber, sed et omnia et in omnibus Christus. Nempe fuisse iam tum Scytharum aliquos, qui non audito tantum, sed scripto etiam Dei Verbo, ad agnitionem Christi fuere perducti. Fas est enim existimare, τὰ μεγαλεῖα τοῦ θεοῦ,⁵⁷ quae Apostoli die Pentecostes miraculoso Spiritus S[ancti] dono collustrati, praedicavere ἐτέραις γλώσσαις⁵⁸ secutis mox postea temporibus, iisdem temporibus, iisdem linguis

⁵⁶ Col. 3, 11.

⁵⁷ Act. App. 2, 11.

⁵⁸ Act. App. 2, 4.

^e Cap. III. 11.

in Scripturas fuisse relata, inq[ue] gentes singulas divulgata. Quid quod diserte memoret Lucas linguam Parthicam, quae Scythica est, cum miraculum effusi super Apostolos Spiritus S[ancti] describit: *Ecquid est inquebant prodigii hujus spectatores, quod nostrum quisque vernaculam sibi linguam, nativamque audiat? Parthi, Medi, Elamitae, Mesopotamiae incolae, Judaeaeque et Cappadociae, Ponti et Asiae Phrygiae.*⁵⁹ Certe enim Scythiae Parthos condidere, quemadmodum testatur Curti[us]^{f, 60} et Dionysius:⁶¹ si ergo genus linguam quoq[ue] a Scythis traxisse eos oportuit: qua et locuti sunt Apostoli, nunc primum linguarum mirifico illo dono praediti, et concionati, postea cum totius universi gentes populusq[ue] obirent ac per Christum Deo reconciliarent.

§ 5.

Neque id viva tantum voce fecisse censendi sunt Apostoli: versionis quoq[ue] Scythicae, quam tempore subsecuto, in literas retulerunt successores Apostolorum, perquam liberaliter meminerunt antiqui. Sane Theodoretus Cyri urbis Syriae Episcopus, qui circa medium seculi quinti floruit, cum versiones gentium reliquarum recenset, Scythicam quoque inter praecipuas connumerat. Ita vero ille: Πᾶσα ἡ ὑφήλιος τῶν δὲ τῶν λόγων ἀναπλεως, καὶ ἡ Εβραίων φωνὴ οὐ μόνον εἰς τὴν Ελληνῶν μετεβλήθη, ἀλλὰ καὶ τῶν ῥωμαίων καὶ Αἰγυπτίων, καὶ Πέρσων, καὶ Ἰνδῶν, καὶ Αρμένων, καὶ Σκυθῶν, καὶ Σαυρωμάτων, καὶ συλλήβδην εἰπείν, εἰς πᾶσας τὰς γλώττας αἰς ἅπαντα τὰ ἔθνη κεχρημένα διατελεῖ.⁶² Hoc est. Universa, quae sub sole est, terra, his sermonibus referta est. Et Hebraica lingua, non in Graecorum modo linguam versa est, sed etiam in Romanorum, et Aegyptiorum, et Persarum, et Indorum, et Armeniorum, et Scytharum et Sauromatarum, atq[ue] ut summatim dicam, in linguas o[mn]es, quibus omnes gentes ad hanc diem utunt[ur]. Adeo Scythis iam tum vernacula erat Scriptura Sacra, cum ea nationes Europaeorum pleraeq[ue] septentrionales potissimum magno suo malo adhuc caruerunt. Nihil autem eos moror q[ui] Scytharum isto apud Theodoretum nomine Gothos, et reliquam populorum ad Istrum atq[ue] Septentrionale Ponti littus colluvionem intelligi oportere autumant. Tametsi enim non nego, Gothos istos, subinde apud Scriptores Graecos potissimum Scythas, sed falso vocitari: heic tamen eosdem innuere Theodoretum plane pernego: quod is post Persas, Indos atq[ue] Armenios, primum Scythas postea Sauromatas, utrosq[ue] Asiaticos nominat; ubi sane Gothis, quippe qui Sauromatis Europaeis a meridionali plaga fuerunt confines, locus adsignari, aut mentio tempestiva fieri nequit. Neque tamen propterea Gothis

⁵⁹ Act. App. 2, 8-10.

⁶⁰ "...nec dubitatur, quin Scythae, qui Parthos condidere; non a Bosporo, sed ex regione Europae penetraverint." Q. CURTIUS RUFUS: *De gestis Alexandri Magni*. Lib. VI. c. 2.

⁶¹ HONTERUS János *Rudimentorum cosmographiae libri duo* című könyve 1534-ben, Bázelban épp DIONYSIUS Periegetes Apher *De totius orbis situ* című művében jelent meg, mely a Hadrianus korabeli ismert világ leírásában a szkítákkal is foglalkozik (RMK III. 5177).

⁶² A Theodorétosztól származó idézetet Bél feltehetően OTROKOCSI FÓRIS Ferenc *Origines Hungaricae* című könyve alapján kereste és találta meg. Otrokocsi nem teljes bibliográfiái pontossággal jelöli meg a forrást Hist. Eccl. Lib. & cap. cit. pag. (mihi) 79. Vö. 19. lj.

^f Lib. VI. c. II. § 14.

laudem versionis Biblicae iisdem iam temporibus, invidemus, cum constet inter eruditos, Ulphilam Episcopum, natione Cappadocem, Christianum primum, Arianum postea, Biblia eis interpretatum fuisse, quae, quod litteris Gothicis expressit, primus inde literarum Gothicarum inventor sed perperam creditus est.

§ 6.

Fuit ergo versio haec Scytharum Asiaticorum, neque ea omnium, sed moratorum, et qui gentes accolebant cultu cum humanitatis, tum Christianismi, praestantes. Reliqua eorum pars, quin ignara fuerit, sicuti literarum, sic sacrae etiam Scripturae, non sinit nos dubitare, feritas eorum prorsus inusitata. Atilae profecto, et quae eum sunt antegressa, temporibus, nullam veri Numinis cognitionem habuisse Scythas Hunnorum nomine Europae innotescentes, adeoque ipsas quoque ignoravisse scripturas divinas, alibi docebimus. Tametsi enim, cum in Christianorum fortunas, vitam et sacra ipsa, passim belluarum ritu grassarentur Hunni, non eos latere potuerit, quae sint Religionis eorundem, ac unde haustae, rationes; quia tamen rapinarum illis potior, quam religionis fuit ratio, proclive admodum fuit, ut istarum rerum incuriosi, ac prorsus negligentes existerent. Illud meretur adnotari quod Dominus *Hieronymus*, ad annum Christi 404. scribit: *Hunni*, inquit, *discunt Psalterium, Scythiae frigora feruent calore fidei*.⁶³ Sed quinam quaeso Hunni? in tanta eorum varietate. Credo, Christianis confines, et ex eorum convictu facti mitiores, certe, non in universum omnes. Erant enim gentes barbarae moris ac religio patriae longe tenacissimae, Hunni cum primis, quorum omnis fere religio, in colendo Martis gladio, veterum ritu Scytharum vertebatur. De ea re ita Priscus Rhetor:⁶⁴ ἔσσεσθαι δὲ οὐκ εἰς μακρὰν τῆς παρούσης αὐτῶ δυνάμεως, αὐξήσιν συμαίνειν, καὶ τοῦτο τὸν Θεὸν τὸ τοῦ Ἀρεὸς ἀναφήναντα ξίφος ὅπερ ὄν ἱερὸν τὰ παρὰ τῶν Σκυθικῶν βασιλείον τιμώμενον, οἷα δὴ τῶ ἐφόρῳ τῶν πολέμων ἀνακειμένων, ἐν τοῖς πάλαι ἀφαρισθῆναι χρόνοις, εἴτα δια βοῆς εὐρεθῆναι.⁶⁵ Hoc est: Cantoclario interprete: *Neque parva illi, Atilam intelligit, potentiae accessio contigit ex eo, quod Martis ensis erat detectus. Hic tanquam Sacer et Deo, bellorum praesidi dedicatus, Scytharum Regibus olim colebatur, et multis antea seculis non visus, bovis ministerio fuerat tunc temporis erutus*.⁶⁶ Haec igitur Hunnorum religio fuit, sicuti propagata a Scythis antiquissimis, ita Scripturis penitus contraria.

§ 7.

Altero postea in Pannonias adventu, cum jam Abarum nomen ferrent Hunni, quantumvis nihilo mitiores essent in Christianos in sacra profecto eorum longe extiterunt aequiores, quippe belli pacisque vicissitudinibus, quae eis cum

⁶³ *Epistola CVII. Ad Laetam* 2. In: *Patrologiae cursus completus*. Tom. XXII. *S. Hieronymi*. Tom. I. Accurante J. P. MIGNE. Párizs, 1845, 870.

⁶⁴ *Excerpta historica iussu imp. constantini Porphyrogeniti confecta*. Vol. I. *Excerpta de legationibus*. Ed. U. Ph. BOISSEVAIN, C. DE BOOR, Th. BUETTNER-WOBST. Berlin, 1903. 142, ss. 17-22.

⁶⁵ CANTOCLARUS: 123. Vö. 18. lj.

⁶⁶ Excerpt[a] de legat[ionibus] p. 65.

Imperatorib[us] Constantinopolitanis intercesserunt, meliora quodammodo edocti. Exemplo sit Chaganus Abarum Princeps, Christianis nimium quantum gravis. Hic, ut fidem suam probaret Romanis, nihil dubitavit, per sacra biblia iure iurando sese obstringere. De eo Menander:^h τοιαῦτα βαρβαρικῶς ἀπομοσάμενος ὁ Χαγάνος νῦν ἔφη, καὶ τοὺς Ῥωμαίους ὄρκους ὀμνύναι βούλομαι καὶ ἅμα ἡτοιμασέν τε καὶ σεβάσμιον ἔχειν νομίζοιεν καθ' αὐτούς ὀμνύντας, τὸν τοῦ θεοῦ μῆνιν ἣν ἐπιорκοῖεν οὐκ ἐκφεύξεσθαι παραχρῆμα οὖν ὁ τῆς Σιγγιδόρος πόλεως τὴν ἀρχιερωσύνην διέπων, τὰς θεσπεσίας βίβλους αὐτῷ διὰ τῶν ἐν μέσῳ τὰς ἀγγελίας διαχομιζόντων (ἐνε Χείρῃ) καὶ ὃς δολεσώλατά πως ἐπικρουσάμενος τὸν νοῦν ἀνίσταται τε ἐκ τῆς καθέδρας, καὶ σὺν φόβῳ δῆθεν πολλῷ καὶ σεβάσματι ταῦτα προσποιησάμενος δέχεσθαι καὶ προσκυνήσας προθυμώτατα, ὁμνυσι κατὰ τοῦ λαλήσαντος τὰ ἐν ταῖς ἀγίαις διφθέραις ῥήματα θεοῦ μηδὲν τῶν εἰρημένον παρ' αὐτοῦ διαψεύσεσθαι.⁶⁶ Id est: *Haec ubi barbarico ritu, (quem nunc descripserat) iurasset Chaganus, nunc ego, inquit, jus iurandum Romanorum volo jurare. Tum quaesivit ex ipsis, quid esset, quod sanctum et religiosum dicerent, quod jurantes, si fallerent, Dei iram minime evitaturos crederent. Statim ergo is, qui Singidone summam Sacrorum potestatem habebat, sacra biblia ipsi per eos, qui in promptu mandata perferebant, protulit. Et ille quidem Chaganus occultans ea, quae mente volebat, multo cum tremore et magna cum reverentia prae se ferens ea suscipere procedit ex subsellio: tam alacri et prompto animo, in genua provolutus iuro, inquit, secundum loquentem in verba, quae habentur in sacris Dei chartis, me in nullo eorum, quae prolata sunt, mentiri et fallere.*⁶⁷ Quis hinc non videat, haud abhorruisse iam tum Avars a sacrosancto Bibliorum codice, dum modo fuissent, qui sive hortari ad accipienda τὰ λόγια τοῦ θεοῦ gentem barbaram voluissent; ut recte hanc Chagani, atrocissimi alias Christianorum hostis, pietatem in Biblia, inter praeludia acceptandi olim a gente Hunno-Abarum Christianismi, referant *Otrokotsius*.ⁱ *Quibus inquit, omnibus Deus in antecessum ad hoc, illos velut signis praemiis et indicis maturabat ut tandem eorum posterius fidem Christianam reciperent, sanctaeque Ecclesiae aggregarentur. Ausim dicere, ex iis, quae lego de illis, quod si Christiani, hoc est potentiores inter Christianos, mature et serio de illorum aeterna salute, cum illis prudenter pacifice aliquando tractare, aut quacunque via sancta, amore fidei et communionis Christianae, eorum primoribus insinuare voluissent, non per omnia hoc in studio repulsam ab iis reportassent: Sed inter tot legationes Constantinopolitanorum ad eos missas, ne verbum quidem de commendatione fidei Christianae ad Hunnos Abares, interjectum fuisse lego.*⁶⁸ Nimirum factum saepe est, ut cognitio veritatis divinae, cum propagari in ipsos etiam nominis Christiani hostes atrocissimos potuissent, inter arciores limites, turpi Christianorum desidia subsistere cogeret[ur], qua in

⁶⁶ *Excerpta historica*, 473, ss. 24-35. Ugyanez a szöveg szerepel, a Theodorótosz-idézethez hasonlóan Otrokocsi könyve I. részének 194-197. lapján. A hivatkozás is ugyanaz, mint ami a forrásban található: De legat. pag. 127.

⁶⁷ CANTOCLARUS: 263-264; OTROKOSI: I, 196.

⁶⁸ OTROKOSI: I, 193-194.

^h de Legat[ionibus] pag. 127.

ⁱ Orig[in]es Hungar[icae] Parte I. cap. V. § 32. pag. 193.

re an immunes ab omni culpa sint hodie Christiani, cumprimis iis, quibus cum gentibus a Christo alienis commercium esse consuevit, merito ambigas.

§ 8.

Fuit haec Abarum, sed antiquorum indoles. Posteriores illi, qui in tempora Caroli M[agni] inciderunt, sua ipsorum calamitas, feliciores longe fecit. Enim vero, victis Abaris, vitae fortunarumque usuram ea lege permittebat Carolus, ut Christi fidem secuti, ei nomen darent. Atque tum primum erectas in Abaria Scholas lego, datosque genti alienissimae, cum magistros bonarum literarum, tum Antistites etiam Sacrorum. Elegans est in rei istius descriptione, Bonfinius, quem non ab re Livium Hungaricum nominant alii. Ita vero ille:^k *Eam, inquit, quam Carolus conditionem obtulerat, accipere cogit[ur] Hungarus (Abarus). Qui in sacro sanctam Christi fidem, ultro se assererent, et vita, et tum fortunis, libertate donabant[ur]. Qui in profana Scytharum religione perstitissent, his adempta cum fortunis libertate, vita duntaxat permissa.* Recitat inde Caroli ad Abares concionem: *Paucis post diebus, advocata concione. Carolus populum hortatur, ut Christiana se suosque liberos fide initiet, verum Deum omnium rerum Creatorem et Servatorem generis humani agnoscat. Iesum Christum unicum Dei Filium intelligere, intellectumque diligere et adorare conetur, Christianae religionis dogmata sectetur, Martem et Herculem coecarum figmenta gentium adspernet, divina mysteria discat, quibus animarum immortalitatem adipiscatur, sanctissimam Iesu Christi doctrinam imitet, ex qua tantum veritas illuxit. Ista Carolus per Interpretem, quem inibi Sacerdotes legas reliquisse, apud Abares amplificandae gratia religionis.*⁶⁹ Et Inchoferus:^l *Hoc unum memoria dignum, quod biennio antea fecerat (Carolus Magnus) per omnem Germaniam et Galliam, Scholas nimirum instituendo, ubi aequum ingenuorum ac servorum filii artes liberales docerentur: id etiam in Pannonia fieri iussisse, quo facilius esset a primis Elementis ingeniorum cum moribus ad religionem traductio; nec sefellit eventus, quando cultura duntaxat desiderabat aptis erudiri ingeniis, quemadmodum consequentes aetates docuerunt, floruisse inter Hungaros in omni litterarum genere viros praestantes.*⁷⁰ Nimirum nequibat haec seu Scholarum, seu Ecclesiarum institutio locum habere, nisi gentili sua lingua religionis Christianae mysteria, bonasque artes docerentur Abares. Quorum ut fieret, oportuit Biblia, si non universa, saltem illos textus, quos in Ecclesia legendos explicandosque constituerat Carolus Magnus et qui huc dum ex eius instituto constanter praelegi consueverunt, lingua donari Abarica: ut adeo vernaculis bibliis, aut horum parte quaedam jam tum parte illa Abarum, quae Christi fidem professu fuerat, seu divinissimo quodam munere donatam omnino fuisse, fas et aequum sit existimare. Ecquis enim jure queat dubit re, eadem, qua Germanis, pietate, Abaribus quoque, de codice bibliorum vernaculo, prospectum a Carolo Magno fuisse. Ea de re Hottingerus:^m *De Carolo ipso, inquit, auctores fide digni referunt, ejus sive cura, sive opera Novum Testamentum in linguam Germanicam fuisse*

⁶⁹ BONFINIS: 192, ss. 211-212 és 193, s. 235. Vö. 20. lj.

⁷⁰ INCHOFER: 34. Vö. 21. lj.

^k Decad[es] I. Lib. IX. pag. m. 141. 229.

^l Annal[es] Eccles[iastici] Regni Hung[ariae] ad Ann[um] 804.

^m in Bibliothecario suo Bibliothec[ae] Theol[ogicae] Lib. I. cap. III.

*translatum. Et certe sive spectemus eiusdem per Paulum Diaconum collectos textus circulari anni cursu absolvendos, sive Capitulare ejus Saxonicum, et in eo de verbo Dei audiendo singulis diebus Solis strictum mandatum, a vero non abhorret, jam tum eo tempore Germanos sua lingua, vel totam Scripturam, vel certa eius tmemata legisse. Praesertim cum constet, quod asservata fuerint in bibliothecis Psalteriorum Davidis exemplaria, quibus vel sola styli ratio antiquitatem tribuit.*⁷¹ Et Theganus, Monachus Engolismensis hujus temporis Scriptor: *Postquam a filio (Ludovico, Aquitaniae Rege, quem solemnī ritu Imperatore renunciaverat) divisus est Carolus, nihil aliud eum agere coepisse, ait, quam vacare Orationibus eleemosynis et libris corrigendis: nam quatuor Evangelia Christi, quae intitulantur nomine Matthaei, Marci, Lucae, Johannis, in ultimo ante obitus sui diem, cum Graecis et Syris optime correxerat.*⁷² Quae equidem sic accipio, ut de versione Germanica, quam concinnavisse volunt auctores revisa correctaq[ue] dici credam. Haec vero sunt, quae conjecturam nostram ultra vero similitudinem certam faciunt indubitatamq[ue]. Quod vero nulla versionis hujuscemodi Abaricae, seu mentio in Scriptoribus reperit[ur], seu exempla supersunt in Bibliothecis, facile est existimare, illoru[m] temporum indolem recogitanti, et quae postea rerum conversiones sunt consecutae.

§ 9.

Iam, quae sub tertio in Pannonias Hunno-Abarum, vel combinatis vocibus Hungarorum adventu, sicuti religionis, ita versionis Bibliorum fuerit in ea gente, ratio, paucis perstringamus. Et de religione quidem vix est, quod dicas. Ethica tunc coecitate, non minus quam olim Abares, Hungari laborabant, Martem ac Herculem avita numina venerantes. Verbi divini non modo cum illis nulla, sed ne auditio quidem tenuissima. Nisi velis credere, Abares illos, qui sparsi per Pannonias Daciasque, religionem Christi professi fuerant, irrumpentib[us] postliminio Hungaris coadunatus, aliquid cum sacri ritus, tum verbi divini in eos propagavisse, quod tamen quantumcunq[ue] fuit, scintilla erat, ethnica illa impietate quam pertinaciter sectabant[ur] Hungari, mox exstinguenda. Illud dubietate vacat, perduravisse Hungaros, χωρὶς Χριστοῦ, ἀπηλλοτριωμένοι τῆς πολιτείας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ξένοι τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, ἐλπίδα μὴ ἔχοντες καὶ ἄθεοι ἐν τῷ κόσμῳ: hoc est: *sine Christo, ab Israelitica republica alienos, foederibus promissionis carentes, spem non habentes ex experti Dei in mundo.* [margón: Ephes. II. 12.] Ad ea usq[ue] tempora, quibus primum Evangelii doctrina illucescere iis coepit; quod sub Geysae principatu evenisse, Annales Hungarici perhibent atq[ue] id notius est, quam ut proluxa commemoratione indigeat. Ista ergo aetate Sanctum Dei verbum tanquam efficacissimum hominum ad Christum convertendorum medium, si nondum in litteras relatum pro concionibus certe frequentari oportuit, idiomate Hungaris vernaculo. Dolendum vero, ob illorum temporum injuriam, nihil ea de re memoriae proditum esse: tametsi, Geysae non minus quam S[ancti] Stephani impensam tanto operi diligentiam multis, neq[ue] id immerito, praedicant Scriptores Hungarici.

⁷¹ HOTTINGER, Johann Heinrich: *Bibliothecarius quadripartitus*. Tigur, 1664. 146.

⁷² THEGANUS: *Vita Hludowici imperatoris*. c. VII. 1-2. mondat.

An vero secutis temporibus, ad eam usq[ue] aetatem, inquam Ecclesiae incidit Reformatio, exstiterit quaedam apud Hungaros Bibliorum versio, non habeo certo dicere Casparus Károli in sua Praefatione versionis id quidem pernegat; verba ejus vernacula haec sunt: *Nagy gondviseletlenség volt azért az Istenhöz és az ő Sz[ent] Igéjéhez nagy idegenség, hogy holott minden nemzetségnek nyelvén vagyon az Istennek Könyve, az Magyar Nemzettség arról enni ideig gondot nem viselt. Nem tudom, ha az Praedikátorokat vádollyam, vagy az Fejedelmeket. Bizony az Heltás Gáspár munkája és az Melius Péteré bizonysgot tészzen arról, hogy találtattak volna olyyak az előtt-is kik az munkát nem röstölték volna, ha az Fejedelmek arra gondot viseltek volna, az Tanítókat fel-ébreztették volna, és az ő Tárházokat Isten tisztességére meg nyitották volna. Azért kétség nélkül ha vagyon is ebben valami bűnök az Tanítóknak, hogy enni ideig egészen az Biblia nem volt Magyar nyelven, de az Fejedelmeknek nagyobb bűnök vagyon.*⁷³ Hoc est, si latine reddas: *Ingens omnino in Deum fuit oscitantia et adversus sanctissimum ejus verbum abalienatio, quod cum nationes singulae sua lingua extanti habuerint scripta Dei, ea res tantis retro temporib[us] genti Hungaricae curae haud fuerit. Neque video Pastoresne potius, an Principes hic accusent? Certe Casparis Heltás labor, quin et Petri Melii satis superq[ue] testantur, non defuturos fuisse viros, qui hos istius modi labores haut subterfugissent, si ea res curae cordiq[ue] fuisset Principibus, ut excitatis Pastoribus thesauros suos, honori divino servituros reseravissent. Tametsi igit[ur] procul omni dubio haud quidem omni culpa vacent Ecclesiarum Doctores, quod tanto temporum lapsu, nulla Biblia Lingua Hungarica fuerint procusa, culpa nihilo minus Principum gravior longe est. Idem et Albertus Molnár, praefatione editionis suae adfirmat: Egyedül a' Magyar országgi Anyaszentegyháznak Praedikatori, ez ideig egyéb keresztény nemzetek között, az Deák Könyvekből kellett az Sz[ent] Írást az nép előtt magyarázni.*⁷⁴ Id est: *Soli hac tenus Ungaricarum Ecclesiarum Ministri, inter Christiano, Scripturas S[acras] ex libris Latinis coacti sunt ad populum interpretari. Sed audacius haec a Karolio juxta et Molnario diei R. P. Georgius Káldi S. I. prorsus existimat. Ita vero ille: Bizonyos dolgok pedig hogy sok országbéli nyelveken nem taláztatik e' mái napig-is az egész Szent írás: és a' Tanítók a' mit Deák Könyvekből a' kösség tanítására szükségesnek ítélnék, azt tulajdon nyelvekkel meg magyarázzák. Továbbá, ha Molnár a ki nyomtatott Bibliáról szól, akar mi nyelven-is nem igen régi lehet a' Biblia: minthogy a' nyomtatás mestersege Találásnak mind-is alig vagyon két száz esztendeje. Ha pedig az írott Bibliáról kell szólni, nekem bizonyos és hitelre méltó ember mondotta, hogy látta az írott Magyar Bibliának nagyobb részét, melly két száz esztendő előtt fordítottatott: Kétség nélkül nem a' Lutheristáktól, vagy Kálvinistáktól (kiknek akkor hírek sem volt) hanem az igaz keresztényektől.*⁷⁵ Hoc est: *Certum vero est multarum regionum linguis, ad hanc usque diem nondum reperiri Sacra Scripturam. Sed Pastores, quae ad docendam plebem necessaria esse existimant, sua id lingua interpretantur. Porro, si Molnár, de impressis Bibliis loquit[ur], quacunq[ue] demum lingua, nequeunt vetusta esse Biblia; siquidem artis Typographicae inventio vix ducentorum sit*

⁷³ Vö. 22. lj.

⁷⁴ Vö. 23. lj.

⁷⁵ Vö. 9. lj.

annorum. Sin vero de manuscriptis Bibliis sermo sit, mihi quidem adfirmavit vir fide dignissimus, se vidisse majorem Bibliorum Hungaricorum partem, ante ducentos annos versam: procul dubio non a Lutheristis aut Calvinistis (quorum tunc ne fama quidem extitit) sed a veris Christianis. Ista Káldius. Haec illa forte versio fuit, cuius⁷⁶ Annales Eremi-Coenobiticorum meminerunt: *Claruit, inquiunt, eo tempore, ad annum circiter MCCCCCLVI, opinione peculiari sanctitatis Frater Ladislaus Báthori, qui amore arctioris vitae, sociatus quibusdam fratribus, quorum ante in monasterio Sancti Laurentii, Magistrem spirituales se profitebatur, in antrum non longe inde dissitum (cum venia tamen Superiorum) secessit, ubi ieiunio, mortificatione, vigiliis, orationibus, silentio ac labore manuum, vitam spiritualem, cum admiratione omnium, aliquamdiu traduxit; donec necessariis sine quibus humana infirmitas diu non subsistit, destitutus; accedente etiam Superiorum voto, in coenobium Patris Laurentii reversus est. Ubi studiis litterariis non minus, quam pietati intentus, toti Biblia, cum plurimorum sanctorum historiis, e Latino in Hungaricum idioma transtulit.*⁷⁷ Libuit locum integrum exhibere, quod rarus est liberis annalium. Illud certum est, extiterint licet, iam tum, antiquis temporibus, *Bibliorum Hungaricorum* versio, in Coenobiorum penetralibus eam potius, quam, seu in cathedra, seu plebe Christiana, fuisse frequentatam. Ceterum, non fuisse primum bibliorum Hungaricorum interpretem Karolium, ea, quae sequuntur prorsus condocerunt.

MEMBRUM II.

De Versionibus Bibliorum, quae Karolii aetatem antegressae sunt

§ 1.

Notavimus versionum Biblicarum, inde a retrusa antiquitatis memoria, in gente nostra, vestigia. Nunc, quae post reformatam religionem prodierunt interpretationes, diligentia, quam fieri potuerit maxima, indagabimus, partim ut haec quoque historiae litterariae pars apud Hungaros nostros fiat illustrior, partim ut habeant harum rerum scriptores exteri, unde lacunas suas expleant. primo hic se nobis loco offert Johannes Sylvester, primus Novi Foederis, quod equidem sciam, juxta et doctissimus Interpres. Publicae is luci versionem suam exposuit, Anno post Christum natum MDXLI. in forma, quam quadripartitam dicunt.⁷⁸ Quis vero hic Sylvester? Dictu omnino difficile, quod non satis constat de illorum temporum re litteraria in gente nostra, neq[ue] auctor ipse, sive studiorum suorum, sive vitae quandam in longiore praefatione, quam infra dabim[us], mentionem injicit. Meminit Wolfgangus Lazius, Iohannis Sylvestri, quem ille publicum Linguae Hebraicae Professore in Gymnasio Viennensi fuisse scribit.^a Cum enim, de Hebraicarum inscriptionum interpretatione dixisset quaedam: *Haec, inquit, ex autographo Stanchari, hujus linguae peritissimi. Et cum*

⁷⁶ Insolens Annalium est titulus: inscribitur enim: *Fragmen Panis Corvi Proto Eremitici, seu Reliquiae Annalium Eremi-Coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum S[ancti] Paulli Primi Eremitae etc. Viennae, A[nn]o MDCLXIII. fol.*

⁷⁷ Vö. 10. lj.

⁷⁸ *Új Testamentum.* Ford. SYLVESTER János. Újsziget, 1541, RMNY 49.

^a In de migratione gentium Lib. I. pag. 18. 5.

*magna ex parte Johannes Sylvester, publicus ejus linguae in Gymnasio Viennensi apud nos Professor, ad eundem sensum transtulisset.*⁷⁹ Ipse autem Sylvester, Graecae Linguae apud Viennenses professores semet adpellavit, fuitque inter familiares Lazii connumeratus, quemadmodum id ex eo carmine colligas, quod inter cetera Viennaee Lazii praefixum legitur, quodque id fas adscribere haud piget, ita vero habet: Vienna de se, Authore Iohanne Sylvestro, Graecae Linguae apud Viennenses professore.

Urbes egregias inter et inclytas,
 Sublimi ferio, vertice sidera,
 Viennaeeque fruor nomine nunc, prius
 Cum certum Fabiana
 Nomen castra darent mihi.
 Gaudebam titulo, nec minus alteri
 Felici auspicio, scilicet nitido.
 Quod successus item, comprobat optimus,
 Rerum, nam placuit mox
 Ut Vindobona diceret.
 Me cives alii moenibus optimi
 Ornant: ingenii dotibus ast meus,
 Quas nullae poterunt diruere hinc vices
 Rerum, dulcis alumnus
 Doctor Lazius optimus.
 Ergo quem genui, quem gremio tuli,
 Lucem cui tribui, quem simul extuli,
 Ut scriptis peperit perpetuam sibi
 Vitam, sic mihi vivens
 Viennaee dedit hanc suae.⁸⁰

Haec ille succinit, Lazio Viennam, Anno 1546. edenti. Et potuit omnino utriusque Hebraicae et Graecae Linguae professor esse, quemadmodum id subinde frequentari videas. Atque eundem hunc fuisse Sylvestrum nostrum interpretem, audaciter adfirmo, quippe post versionem Hungaricam, ordini, Academiae Viennensis professorum adscriptum. Quam ille quidem Spartam, cum Archiducum gratia, quibus Novum istud Testamentum adscripsit, tum sua ipsius eruditio[n]e obtinuisse censendus est. Certe eruditionis eum fuisse prorsus singularis, ex eo loco, quem inibi citat Lazius, satis quidem planum est: Adscribemus eum, ne virum optimum doctissimumq[ue] ignoret gens nostra. *Interpretari, inquit, antiquitates hujusmodi, multis nominibus difficile est, in primis in lingua Hebraica. Primum, quod variae hic sunt abbreviationes, quas una fere dictionis littera solent notare: ideoq[ue] apicula superne addita, per quam veluti per vestigium quoddam certum, origo simul et ratio dictionis investigatur. Secundo, quod vulgus Iudaeorum his varie solet uti, nec certam aliquam rationem in his sequi: cujus rei certissimum indicium est, quod vulgata abbreviationum ratio, nullibi apud auctores, qui hac de re*

⁷⁹ LAZIUS, Wolfgang: *De gentium aliquot migrationibus*. Bázel, 1557. 21.

⁸⁰ Vö. 11. lj.

scripserunt, invenitur. Tertio, quod variae in hac linguae litterarum sunt adfinitates, quas non facile est cuius innotescere. Verisimile autem est, ut hi, quibus talia monumenta exsculpendi datum est negotium litterarum fuerint rudes, et propterea proclive illis fuit, unam litteram, pro alia sibi cognata, sibi ponere, aut etiam transponere. Haec ipsa litterarum adfinitas multis ab initio bibliis Sacris, erroribus materiam praebuit. Inter quos annon hic maximus fuit? quod pro illo DEI O[PTIMI] M[AXIMI] nomine, nempe אֲדֹנָי id est Adonai, quod ἀπόρρητον καὶ ἀφασσον dicunt, similitudine decepti, multis seculis, (si Hieronymo credimus) in Ecclesia Dei πολλοὶ multi legerint. Haec multos juvenes ab hac lingua alienant. Haec porro, si Capnioni illi credimus, effecit ut pro Aben Ruiz, usu rationem superante, Hebraei Abendrosd, et nos confusa voce Averrois scribamur, et proferamus. Sed nec litterarum transpositio minorem in Ecclesia Dei invexit errorem. Inter quos et hic est, quod pro אַחַנְנָתָה Carannatha, quam vocem in fine prioris ad Corinthios epistolae et Paulus usurpat et Hebraice et Graece scribat[ur] et proferatur Maranatha אַחַנְנָתָה cujus vocis per transpositionem corruptae, certum etymon Theologi veteres, cum reddere vellent, non potuerunt, licet varie se in hoc torserint, inter quos et Hieronymus et Ambrosius fuere.⁸¹ Hactenus Sylvester apud Lazium. Ex quibus eius verbis, facile est argumentum eruditionis, qua pollebat, capere, quin docere etiam, illa jam tum aetate, cum renascerent[ur] meliores litterae, non defuisse Hungariae viros, sicuti doctrina insignes, ita ad labores patriae caussa exantlandos, natos.

§ 2.

Haec de Sylvestro dicenda erant; iam ad ejus versionem veniamus, visuri qua seu fide, seu felicitate, in adornanda eadem, vir ille versatus sit. Et primo quidem loco epistola ejus dedicatoria, quae et praefationis vices sustinet, digna est, quae hic tota adscribatur, ne aliquando prorsus intercidat: Perhibet enim testimonium, cum de illorum tempor[um] indole, tum singulari non plebejorum modo, sed Principum quoque virorum in verbum DEI propensionem, quae tum, ex reformata religione mirum in modum passim invaluerat. Inscribit nimirum interpretationem hanc suam, uti verba ejus habent: Sacrae Regiae Majestatis Ferdinandi: DEI GRATIA ROMANORUM, HUNGARIAE, BOHEMIAE, etc. Regis Infantis Hispaniarum, Archiducis Austriae; Ducis Burgundiae, etc. Serenissimis filiis Maximiliano et Ferdinando salutem d[icit].

Illustriora haec sunt nomina quam ut nostra indigeant commentatione. Ipsa postea dedicatio sequitur, quam integram quidem adscribemus, sed ordinis causa, in tres eam partes, divisam, quarum prima occasionem et causas, quae induxerant Auctorem ad hanc interpretationem exponit, Patronumque laudat; altera dedicationis causas nuncupat, Tertia denique conceptis verbis laborem illum Archiducibus adscribit. Ita vero habet: *Cogitanti mihi Serenissimi Principes! ac diutius animo revolventi, quamam re genti meae Hungaricae, iuxta datam mihi a Deo gratiam hoc difficili tempore consulere possem, nulla major occurrit, quam si novae legis divinae opus sacro-sanctum, nec id sine reliquarum Christianarum nationem exemplo interpretandum, in illius suscipere usum. Quod illi in hac*

⁸¹ Vö. 29. jegyzet.

ingenti rerum omnium tempestate, ac rebus sui adflictis, ad extremamq[ue] pene desperationem redactis, instar salutiferae esset anchorae, atq[ue] ad hoc confugeret, ab hoc Consolationis spem, ab hoc Salutem peteret. Nec enim est, ubi maior consolationis, maior salutis spes promittat[ur], quam in hoc divino opere, sive terrena quis spectet, sive coelestia. Videbam, si quando unquam alius hoc seculo maxime, hac lege divina illi opus esse, quae, illam a malorum omnium licentia deterrere, ac ad veram pietatem, quae in tantis bellorum tumultibus pene extincta videbat[ur], revocare, atq[ue] adeo accendere posset. Verebar etiam non parum, ne ex Hungaro, libera gente, subito angarus fieret, hoc est, opprimeretur serviretq[ue], non iam Christo, Domino benignissimo, sed Turco Tyrannorum omnium immanissimo, nec in libera Hierosolymorum urbe, sed Babyloniorum, omnia confusionis ac servitutis domicilio, im[m]o carcere teterrimo. Ubi pro dolor! multa hoc tempore Christianorum millia, non tantum corpore, verum etiam animo huic hosti servitutem serviunt plus quam Aegyptiacam. A quo cum superioribus seculis maiores nostri gloriosum saepe reportarint triumphum, ac orbi Christiano suo sanguine pacem pepererint, nunc viribus fracti, ac ope destituti moerent, non secus atq[ue] liberi parentibus orbat. At novam illis recuperandae libertatis spem addidit hoc tempore, primum Progenitor Celsitud[inum] Vestrar[um]: qui, ut verus Hungariae haeres est, ita omnem defendendi huius curam in se iam olim recepit: deinde vos, qui legitimi estis successores, quae etiam res efficit, ut nemo de cetero nostrorum, orbitatem deflare possit suam.

§ 3.

Huc usq[ue] occasionem et causas exposuit Sylvester, quibus inductus, ad interpretationem novi huius foederis, accesserit. Has vero quod a desperatis pene rebus patriae, quibus suo isthoc labore, medelam voluit adferre, accessit, eo minus errat; quo liquidius constat ex historicorum monumentis, de illorum temporum calamitate, quae tunc patriam nostram undiquaq[ue] insiderat. Recte autem existimat interpres noster, nulla re alia, ad veram et Christiano populo dignam libertatem eluctari, ea tempestate, efficacius feliciusq[ue] potuisse gentem nostram, quam si toto animo studioque, legis divinae observasset praecepta et doctrinae Evangelii, quae tunc passim jam personabat, credidisset, fide uti non fucata, sic moris sancti studiosa. Enimvero, quemadmodum calamitatum omnium malorumq[ue], quae regna, populos ac urbes, inde a priscorum temporum memoria, pessum dederunt, fons et origo verbi divini contemptus, et quae hinc scaturire solet vitiorum colluvies semp[er] exstitit; ita contra ea, sincerus veritatis coelestis amor, cum morum integritate conjunctus, saepe effecit, ut gentes a tenuibus initiis, ad eam excreverint cum amplitudinem, tum potentiam, quae non hostibus modo terrori esset, sed praesidio etiam sociis. Extantissima sunt verba *Jehovae* quae hanc in rem divinus vir Moyses^p consignavit. *Si ex institutis meis vivetis, meaeq[ue] Praecepta conservabitis, exsequemini, eam ego vobis imbrium tempestivitatem dabo, ut terra fruges, et terrestres arbores fructus suos edans, et vobis tritura videmiam, et vindemia sementem consequetur, et cibum ad satietatem capietis, et vestros fines quiete incoletis: tantamq[ue] pacem in regionem vestram immittam, ut nihil sit, quod vos cubantes exterreat: feras quoque ex finibus*

^p Levit[icus] XXVI. 3–9.

vestris exterminabo, neque ibi ullum bellum versabitur. Hostes vestros fugabitis et ferro dejicietis, et ita dejicietis, ut quini centenos, et centeni decies millenos in fugam vertatis; me vos respiciente et augente, atque multiplicante, et quae pactus sum vobis, praestante. Vides, quanta beatitas consequatur legis divinae observantiam, quanta contra calamitas, si eas usq[ue] deq[ue] habeatur, lege sis eodem loco apud Mosen. Proinde pie omnino, et cum verbo Dei congruenter sentit Sylvester, quod felicitatem gentis, solatia, salutemq[ue] omnem, ex eodem isto fonte derivat: id quod utinam cordi haberet gens nostra.

§ 4.

Postea, qua diligentia in hoc opere sit versat[us], et quo sit usus seu hortatore seu Patrono indicat Sylvester. *Novam itaque Dei legem* (sic: καταχρεσικῶς, *Novum Domini nostri Iesu Christi Testamentum* adpellat) *Secundum, ut institueram in nostram verti linguam, quam feliciter, haud scio, non tamen sine summis et vigiliis et laboribus; quippe qui in hoc studio multis versatus sum annis, quam si gens ipsa nostra, amplecti volet, nulla de caetero illi servitus erit metuenda. In hoc mihi studio hortator simul et adjutor fuit, Spectabilis ac Magnificus Dominus Thomas a Nádasd, Consiliarius Regius ac Comes Comitatus Castriferrei, Tavernicorum Regalium Magister, fidelis Celsitud[inum] Vestrar[um], Dominus meus. Hujus ergo opera, cura et studio singulari, summis impensis, consequuti sumus, ut divinum hoc Novi Testamenti opus lingua nostra patria, in oppido suo excuderetur.* Dignum observatu est, nullius meminisse Sylvestrum, cujus vestigia inter cives suos premere potuisset, Interpretationem hanc adgressus; ut pronu[m] sit colligere, suo Marte, atque id, sine duce hanc ipsi glaciem fuisse frangendam. Neque enim, virum doctum et oppido pium, silentio pressurum fuisse credo eum, cujus opera, in sanctissimo isthoc instituto, profecisset: quae quidem ideo notavisse juvat, ut argumentum inde capi queat, caruisse huc usq[ue] gentem nostram Biblicorum versione vernacula, et inter primos interpretes, suo merito Sylvestrum esse recensendum. Saluberrimi instituti Patronus, Comes Thomas a Nádasd exstitit. Grande in annalibus Hungaricis nomen. Et pacis non minus quam belli artibus celebratum. Erat in eo praeter antiqui moris severitatem, eruditio major, quam pro illorum temporum indole, namque positis domi rudimentis militiae, Graetzi Styriorum, postea Bononiae denique Romae in ea studia incubuit, quae tanto viro usui olim erant futura. Ab Italia redux, tribus Regibus, Ludovice, Ferdinando I., Johanni de Zapolya, iterumque Ferdinando, fidem probavit suam, rebus, non nisi maximis, adhibitus. Et apud Ludovicum quidem legati munere, ad Carolum V. functus fuisse legit[ur], sub idem illud tempus, quo Clades Mohatshiana evenit. Eo interempto, Ferdinandi partes, quippe quas aequiores esse rebat[ur], secutus Budensi urbi cum Imperio praeficitur: quam cum adversus Solyman[n]um fortiter defendere parat, proditioe suorum capitur, aegre ad Johannem elapsus. Variis apud eum muneribus summa cum fide functus, tandem frustra saepius impetratam venia ad Ferdinandum redit, et primum quidem Thavernicorum Regalium Magister, inde Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Banus, atq[ue] ea dignitate abdicata, Iudex Curiae, deniq[ue] Regni Hungariae Palatinus, creatur. Auxit laudum suarum cumulum purioris Evangelii, quod omni studio prosequabatur, amore: ex quo est istud praeclarum sane facinus arcessendum, quod primus primam nobis Noui

Testamenti versionem Sylvestro administro, procuravit. Excusa ea est, in oppido suo: sed quod quaeso illud oppidum? Exemplar enim, quod possideo, ea plagula mancum est, quam solent librorum inscriptiones, et locus, ubi sint impressi, indicari. Si tamen conjectandum sit, Csepreginum insigne olim, Comitatus Castriferrei oppidum fuisse existimaverim, quippe, quod sedem subinde praebeuit Illustrissimi Comititis Thomae a Nadasd, habuitq[ue], ejus munificentia excitatum Typographaeum, ex quo longa post aetate, multi, iique insignes libelli, prodierunt.

§ 5.

Ipsa nunc sequitur nuncupatio: *Quod* (Novi Testamenti opus) *multis nominibus Celsitud[inum] Vestr[arum] nuncupandum duxi. Primum, quod et Erasmus ille Roterodamus, orbis Christiani eximium decus, paraphrases suas in hoc ipsum opus, (quas et nos secuti sumus, quod in his purior sinceriorq[ue] tractet[ur] Theologia) partim Carolo Caesari, patruo, partim Ferdinando, Progenitori Celsitud[inum] Vestr[arum] nominatim dedicavit. Hoc sane consilio, ut admoneret curam religionis Christianae, aut tuendae aut propagandae, ad Christianos Principes maxime pertinere: Qui subditarum sibi gentium a scriptoribus tum sacris, tum prophanis, Pastores vocantur. Nam et Homerus ipse, fons ingeniorum, Agamemnone[m] illum, magnanimum Graecorum Ducem, Pastore[m] subinde vocat, populi. Et Michaelae ipse Propheta, venturum Christum pastoris insignit titulo: aperte docens Christianorum Principum munus esse, ut illorum, quibus praesunt, non tantum corporum, verum etiam mentium sint custodes, ac in Christi Domini vices succedant, qui juxta prophetiam de se proditam, bonum in terris pastorem, se gessit, gregis sui. Pro hoc enim, cum multa in terris perpessus esset vitae incommoda, tandem et vitam ipsam, qua nihil homini carius effundere non dubitavit; re ipsa declarans, quod vivus dixerat: se verum esse Pastorem. Porro in hujus vices succedere Apostoli, in Apostolorum Episcopi, quorum, ut Petrus inquit, haec unica cura esse debet, ut quantum in ipsis est, gregem pascant Domini, ac curam illius agant sintq[ue], quod audiunt, ut in apparitione summi illius Pastoris immarcescibilem gloriae reportent coronam. Deinde, quod aliquo fore usui hoc divinum Evangeliorum opus existimavi, Serenissimae Dominae Genitrici Celsitud[inum] Vestr[arum] linguae nostrae Hungaricae haud ignarae quippe quae a nostra gente originem ducit. Ferunt enim illam totam cultui divino dedita[m] esse, ac in templo Domini assidue versari precationibusq[ue] ac obsecrationibus nocte dieque intentam esse, Annamq[ue] sanctissimam illam foeminam, non solum nomine referre, verum etiam re. Postremo, quod accepi et Celsitud[inum] Vestr[arum] ab hac lingua, nobis patria, nec vobis aliena, non abhorreere optimo sane exemplo. Plurimum enim refert tum Principi, tum subditis, si is, qui imperitat, subditorum sibi populorum linguas novit. Mithridates Rex Ponti, aeternam meruit laudem, quod duabus et viginti gentibus, quibus impetrabat, sine ullo interprete iura dixerit. Ut linguarum auctor Deus, ita et largitor. Iure itaq[ue] Paullus, organum illud Dei electum, gratias Deo agit, quod plus, quam ceteri, linguis loqueret[ur].*

§ 6.

Hae sunt nuncupationis caussae, sicuti excogitatae sapienter, sic dicendi genere puro satis et eleganti, investitae. Nunc ipsa sequit[ur] Dedicatio, cum Principibus

facta, tum universae genti Hungaricae; *Accipite itaq[ue] Principes Optimi, hoc divinum legis novae opus, in quo Christus ipse, humani generis Redemptor, non jam Hebraice, non Graece, non Latine; sed Hungarice loquit[ur], memores praecepti illius, qui jubet, ut Reges legis divinae praecepta, secum habeant, omnibusque diebus vitae suae legant, Deum timeant, verba illius custodiant, praecepta et leges discant. Quae si quis praestiterit, longo, ut promittit[ur], tempore, super Israellem Dei regnaturus est. Sin minus, contemptus Dei, et ejus verbi, ut sacrae tradunt historiae, nec id sine horrendis exemplis, exterminium adfert. Accipite, inquam, atque auctoritate vestra effcite, ut in manus vulgi Christianorum perveniat nostrae gentis. Accipiat item gens ipsa nostra Hungarica, amplectaturque ac pietatem discat. Tum enim res Christianorum bene habent, cum pius princeps, pios habet regni subditos. Quin accipiant omnes, quod (ut initio dixi) omnibus salutare ex aequo est, quod omnes officii admonet. Admonet autem Reges, regni subditos, Episcopos, Ecclesiam ejusq[ue] ministros: admonet Dominos, servos, liberos, adolescentes, senes, firmos, infirmos, divites, pauperes; admonet maritos, uxores, parentes, filios, viduas, virgines, finaliter omnes, qui Christo Domino nomen dederunt. In hoc enim sermo gratiae ac reconciliationis, in hoc verbum veritatis, in hoc cibus animae spiritualis, in hoc fons aquae vivae, in hoc porro, verbum vitae aeternae, quam suis largiri dignetur Deus, cujus nomen sit benedictum in secula Amen. Datu[m] Neanesi, Anno Salutis 1541. Johannes Sylvester.*

§ 7.

Atque haec est epistola Sylvestri nuncupatoria, haud quidem, quod spero, displicitura Lectori pio atq[ue] docto; praeterquam enim quod de illorum temporum habitu, nos condocet, habet profecto insigne testimonium, quod laus primae versionis bibliorum ad Augustanae Confessionis viros doctos pertineat: id quod monuisse sufficiat. Stili ratio, tenorque quo in ea utit[ur] Sylvester, indicio nobis est, e Schola eum Philippi Melancthonis, prodiisse; qui illa aetate communis, non Germaniae modo suae, sed vicinar[um] quoq[ue] regionum Praeceptor jure habitus est, satis superq[ue] prodit. Universa nuncupatio, ejusq[ue] argumentum, puriorem sincerio[re]m[ue] Theologiam, quam Vittebergae hausisse censendus est, satis superq[ue] prodit. Quorsum enim illa commonefactio pertinet? de officio principum, circa animarum curam; de verbi divini lectione, ex aequo ad omnes omnium statuum homines pertinente? sunt illa profecto singula, quae veritatis in eo viro Evangelicae, documenta; eo quidem a nobis maioris facienda, quod vivo adhuc Luthero, cum laudatissima illa versione sunt edita. Nunc reliquae, quae sunt circa versionem hanc observatu digna, prosequamur. Et ad formam quidem libri quod adinet, quadripartita ea est, charta neq[ue] nitida, neque plane inelegans. Typus inconcinnus, et characteri germanico, illi potissimum, quem monasticum vocant, haud absimilis: dicendi genus priscum et ab hodierna Hungarorum dialecto multum dissidens, sed emphaticum tamen et rebus accomodatum. Orthographia multum et ipsa antiquitatis prae se fert, cuj[us] specimen infra dabimus. Nuncupatoriam epistolam carmen Hungaricum, ad leges elegiae latinae factum sequit[ur], quo noster lectionem [...]

Rövidítések és irodalomjegyzék

APP.

Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI. Teil I–II. Band I–IV. Neubearb. von József VEKERDI. Budapest, OSZK, 2004.

BARTÓK

2009

BARTÓK István: „*Nem tudom mitsoda madár.*” Sylvester János Újszövetség-fordításának utóéletéből. In: *Biblia Hungarica philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban.* Szerk. HELTAI János. Bp., Argumentum, 2009. 43–53. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 3.)

BÉL

2006

BÉL Mátyás: *Sopron vármegye leírása.* 2. köt. Szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket készítette KINCSES Katalin Mária, a latin szöveget gond. és ford., a szövegkritikai jegyzeteket készítette TÓTH Gergely. Sopron, 2006.

CSEPREGI

2009

CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században.* In: *Biblia Hungarica philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban.* Szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 3.) 171–184.

DÁN

1969

DÁN Róbert: *Ismeretlen Sylvester-nyilatkozat Lazius-nál.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73. (1969) 454–456.

FEKETE

1990

FEKETE Csaba, *Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez.* In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* Szerk. BARCZA József. Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990. 205–227.

HEGEDŰS

1966

HEGEDŰS József: *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében.* Bp., Akadémiai, 1966. (Nyelvtudomány Közlemények, 56.)

KOMLÓSSY

2008

KOMLÓSSY Gyöngyi: *Historiae Linguae Hungaricae Libros Duos Genesin et Exodum Parat Matthias Belius – Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak*

- az életműben elfoglalt helyére. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2008. (PhD-disszertáció)
- MONOK
1992
Magyarországi magánkönyvtárak. 2. köt. 1588–1721. Szerk. MONOK István. Szeged, Scriptum, 1992.
- OLÁH
2009
OLÁH Róbert: *Újtestamentumok ifjabb Köleséri Sámuel hagyatékában.* In: *Magyar Könyvszemle*, 125. (2009) 364–368.
- P. VÁSÁRHELYI
2006
P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás.* Bp., Universitas, 2006. (Historia Litteraria, 21.)
- RMK I–III
Régi magyar könyvtár. Szerk. SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. Bp., 1885–1898.
- RMNy
Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. BORSA Gedeon és HELTAI János. Bp., 1971–
- SÓLYOM
1956
SÓLYOM Jenő: *Bél Mátyás a magyar Biblia történetében.* In: *Lelkipásztor*, 7. (1956) 74–86.
- SZELESTEI N.
1984
SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa.* Bp., MTA Könyvtára, 1984.
- 1993
SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról* In: *Gesta typographorum.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp., 1993. 119–134.
- SZÖRÉNYI
1993
SZÖRÉNYI László: *A szent hazának képe. Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig.* In: Uő: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből.* Bp., Amfipressz, 1993.
- TARNAI
1984
BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé.* Szerk. TARNAI Andor. Bp., Szépirodalmi, 1984.
- 1993
Bél Mátyás levelezése. Szerk. TARNAI Andor, sajtó alá rend., bev. és jegyzetek, SZELESTEI N. László. Bp., Balassi, 1993. (Magyarországi tudósok levelezése, 3.)
- TÓTH
2006
Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus liceum könyvtárában (Katalógus). Összeáll. TÓTH Gergely. Bp., OSZK–Gondolat, 2006.
- V. KOVÁCS
1984
V. KOVÁCS Sándor: *Bél Mátyás tudománytörténetének keletkezéséhez.* In: *Magyar Könyvszemle*, 100. (1984) 353–354.